

Atlas historyczny Polski XVI wieku. Fundamentalne dzieło polskiej kartografii historycznej

Beata Konopska

<https://orcid.org/0000-0002-9302-5164>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Zarys treści: Imponująca zawartość merytoryczna *Atlasu historycznego Polski. Seria A: Mapy szczegółowe XVI w.* jest przedmiotem refleksji wokół tezy, że atlas ten jest fundamentalnym dziełem polskiej kartografii historycznej. U podstaw tej tezy leży fakt opracowania ze wszech miar obszernego dzieła, wydanego drukiem i w formie cyfrowej bazy źródeł. Fenomen prac nad atlasem polega na ich realizacji przez kolejne pokolenia badaczy z pełnym poszanowaniem idei pomysłodawców. Forma cyfrowa w naturalny sposób zwiększyła dostęp do treści *Atlasu* i ułatwiła wgląd w źródła historyczne. AtlasFontium.pl jako aplikacja WebGIS jest ponadterytorialny i dostępny bez ograniczeń czasowych.

Słowa kluczowe: geografia historyczna, mapy historyczne, kartografia historyczna, HGIS, mapy cyfrowe, Atlas historyczny Polski XVI w.

Wprowadzenie

Wydanie drukiem ostatniego tomu z serii map szczegółowych w skali 1:250 000, przedstawiających ziemie polskie w drugiej połowie XVI w. według podziału na województwa, jest dobrym momentem do podsumowań, ocen i układania dalszych planów badawczych w ramach prac nad *Atlasem historycznym Polski*. Imponująca zawartość merytoryczna opublikowanych tomów stała się przedmiotem refleksji wokół tezy, że *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.* jest fundamentalnym dziełem polskiej kartografii historycznej. U podstaw tej tezy leży fakt opracowania ze wszech miar obszernego dzieła, wydanego drukiem i udostępnionego w formie unikatowej cyfrowej bazy źródeł. Fenomen prac nad *Atlasem* polega również na tym,

Abstract: The impressive factual content of the *Historical Atlas of Poland. Detailed Maps of the 16th Century* is the subject of reflection around the thesis that this Atlas is a fundamental work of Polish historical cartography. The thesis is based on the fact that an all-encompassing work has been produced, published in print and in the form of a digital source base. The extraordinariness of the work on the Atlas consists in the fact that the work is carried out by successive generations of researchers with full respect for the ideas of the originators. The digital form has naturally increased the availability of the content of the Atlas and facilitated access to historical sources. AtlasFontium.pl, as a WebGIS application, is cross-territorial and accessible without time limits.

Keywords: historical geography, historical maps, historical cartography, HGIS, digital maps, Historical Atlas of 16th-century Poland

że po ostatecznym ustaleniu jego koncepcji mniej więcej w połowie lat sześćdziesiątych XX w., kolejni autorzy, a w zasadzie kolejne pokolenia autorów, kontynuowali prace według założeń merytorycznych i redakcyjno-technicznych swoich poprzedników, wdrażając w sposób naturalny nowe technologie z pełnym poszanowaniem idei *Atlasu*. Wielopokoleniowa konsekwencja w doskonaleniu warsztatu geografa historycznego sprawiła, że dziś badacze ci tworzą jeden z bardziej doświadczonych zespołów w tej dziedzinie w Polsce.

Ponad piętnastoletnie dyskusje nad koncepcją *Atlasu* prowadzone po drugiej wojnie światowej sprawiły, że pierwotny plan prac, optymistycznie wskazujący początek lat siedemdziesiątych XX w. jako termin ich zakończenia, był niemożliwy do

dotrzymania. Wynikało to nie tylko z polemiki w warstwie merytorycznej i skomplikowanej sytuacji, jaką zgotowała twórcom map i geografom historycznym wszechobecna cenzura¹, która bez wątpienia również podsycała dynamikę tych dyskusji, ale także z dodatkowych zobowiązań publikacyjnych autorów *Atlasu* wobec czołowych państwowych wydawców². Kiedy pod koniec lat osiemdziesiątych XX w. kończyłam zbieranie materiałów do monografii pt. *Polskie atlasy historyczne. Koncepcje i realizacje*³, prace nad atlasem ziem polskich w XVI w. były w toku, ale już wtedy na tle innych przedsięwzięć z zakresu kartografii historycznej rysowały się jako najbardziej dojrzałe metodycznie i wykonawczo⁴.

Żeby dobrze zrozumieć ideę AHP, należy sięgnąć daleko wstecz, do europejskich

trendów geografii historycznej z drugiej połowy XIX w.⁵ i Pierwszego Zjazdu Historycznego Polski im. Jana Długosza, odbytego w Krakowie w 1880 r., w czterechsetną rocznicę jego śmierci, którego pomysłodawcy oczekiwali od referentów nowych programów badań, związanych ze sprawami źródeł do dziejów Polski⁶.

Nowa perspektywa badań historyczno-geograficznych

Kiedy w badaniach historyczno-geograficznych pojawiło się ujęcie problemowe i porównawcze, to w dziedzinie przyrody interpretacja dziejów ludzkości, zaproponowana w 1882 r. przez Friedricha Ratzla (1844–1904) w *Anthropo-Geographie, oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, zyskiwała uznanie jako pierwsze systematyczne ujęcie zagadnień wpływu środowiska geograficznego na historię i kulturę społeczeństw⁷. Zajmujący się w tym czasie podobnymi problemami badacze francuscy próbowali zdefiniować pojęcie „geografii człowieka”, ale nabrało ono innego znaczenia niż antropogeografia Ratzla z powodu ukierunkowania badań nad rozwojem i działalnością człowieka na aspekty historyczny, społeczny i kulturowy. Twórcą tej koncepcji był Paul Vidal de la Blache (1845–1918), który swoje badania, podobnie jak wcześniej Carl Ritter

¹ Cenzura od 1948 r. sukcesywnie ograniczała dostęp do kartometrycznych map w skalach topograficznych, wykorzystywanych przez geografów historycznych do odtwarzania elementów dawnego krajobrazu społeczno-gospodarczego i przyrodniczego oraz uniemożliwiała autorom map historycznych wykonywanie nowych opracowań w skalach szczegółowych, co w końcu mocno ograniczyło badania z zakresu geografii historycznej. Więcej na ten temat: B. Konopska, *Wpływ aparatu władzy w latach 1944–1989 na polskie publikacje kartograficzne do użytku powszechnego*, Warszawa 2012.

² Zespół pracujący nad AHP opracowywał także mapy na potrzeby Państwowego Przedsiębiorstwa Wydawnictw Kartograficznych i Państwowego Wydawnictwa Naukowego. Jak wspominała Anna Dunin-Wąsowiczowa w dyskusji towarzyszącej tej konferencji, prace wykonywane dla obydwu wydawców bardzo obciążały zespół i przyczyniły się do opóźnienia prac nad AHP.

³ B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne. Koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994.

⁴ Do warsztatu kartograficznego autorów AHP bez wątpienia wiele wniosły i były dla nich dobrą praktyką w zakresie opracowania map bezpośrednie kontakty z redaktorami kartografami wrocławskiego Wydziału Produkcyjnego Państwowego Przedsiębiorstwa Wydawnictw Kartograficznych. W latach sześćdziesiątych XX w. wydawnictwo przystąpiło do realizacji *Atlasu historycznego Polski* z okazji 1000-lecia państwa, przeznaczonego na potrzeby szerokiego kręgu odbiorców. Główny trzon autorski stanowili pracownicy Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN. Autorami map w *Atlasie historycznym Polski* wydanym pod redakcją Władysława Czaplńskiego i Tadeusza Ładogórskiego (wyd. 1 Wrocław 1976; wersja ang.: *The Historical Atlas of Poland*, Warszawa 1981) byli: Bogusław Gediga, Irena Gieysztorowa, Józef Humnicki, Rudolf Jamka, Julian Janczak, Bohdan Kaczmarski, Michał Komarzyński, Tadeusz Ładogórski, Józef Mitkowski, Władysław Pałucki, Henryk Rutkowski, Zbigniew Rzepa, Halina Szulc, Anna Żaboklicka [przyp. red. – później Dunin-Wąsowicz].

⁵ F. Bujak, *W sprawie kartografii historycznej*, „Kwartalnik Historyczny”, 20, 1906, 3, s. 483–497.

⁶ Zob. *Pamiętnik Pierwszego Zjazdu Historycznego Polskiego imienia Jana Długosza, odbytego w Krakowie w czterechsetną rocznicę jego śmierci*, wyd. M. Bobrzyński, M. Sokolowski, Kraków 1881 (Scriptores Rerum Polonicarum, t. 6), s. 5. W części „Wyjątki z protokołu” czytamy: „Z protokołu d. 28 Marca 1878. Wyznaczono komisje złożoną z pp. Bobrzyńskiego i Smolki, do wygotowania programu uroczystości pamiątkowej w r. 1880 na cześć Jana Długosza, połączonej z kongresem historycznym polskim, zając się mającym głównie sprawami materiału historycznego do dziejów polskich”. Z protokołu z 30 kwietnia 1878 r. wynika, że zaproponowany program został przyjęty.

⁷ *Anthropo-Geographie, oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte. Von Dr. Friedrich Ratzel* (Stuttgart: Englehorn, 1882) [rec.], „Nature”, 1882, Dec. 7, s. 125 (<https://www.nature.com/articles/027125a0.pdf>, dostęp: 15 września 2022).

(1779–1859), osadzał w regionie⁸. Badanie danego obszaru rozumiał jako metodę pozwalającą określić ten teren poprzez konkretny wkład, jaki wniósł w rozwój ludzkości⁹. Pomimo różnic pojawiających się w definiowaniu antropogeografii i geografii człowieka, to poglądy Ratzla i Vidal de la Blache'a mocno łączą się wokół wspólnej koncepcji: zróżnicowania regionalnego¹⁰.

Nowa koncepcja badania zależności: człowiek – przestrzeń (wokół niego) – czas, pozwoliła jej twórcom i zwolennikom sformułować nie tylko nowe problemy badawcze, ale zadać wiele pytań dotyczących narzędzi i metod, które wspomagałyby rozwój badań zgodnie z tą koncepcją i pozwalałyby na zachowanie równowagi pomiędzy wymienionymi trzema elementami. W ten nurt wpisywała się metoda określana jako *Grundkartenforschung*. Podstawą badań i sposobem ich prezentacji było tu bezpośrednie odniesienie do przestrzeni odwzorowanej na mapach znanych w literaturze jako *Grundkarten*. W rezultacie *Grundkartenforschung* ukierunkował badania historyczno-geograficzne najpierw na zmiany terytorialne, głównie odtwarzanie granic, a w dalszej kolejności na zagadnienia antropogeograficzne. Metodę wprowadzili i upowszechnili Friedrich Thudichum, Karl Lamprecht, Joseph Partsch, Rudolf Kötzschke, Gerhard Seeliger oraz inni¹¹. Zastosowanie

mapy jako istotnego elementu podstawy badań i publikacji wyników sprawiło, że po *Grundkartenforschung* sięgnęły różne ośrodki naukowe. Późniejsza dyskusja nad zasadnością przyjętej tezy¹² i próba modyfikacji map, idąca w kierunku zmniejszenia czasu i kosztów ich przygotowania, w rezultacie zahamowała dalszy rozwój metody, ale dyfuzja informacji o niej zainspirowała wielu uczonych.

W nurcie powyższych zagadnień ulokował swoje zainteresowania także Stanisław Smolka (1854–1924), który na Pierwszym Zjeździe Historycznym w 1880 r., podejmując zadanie wskazania „materiału historycznego do dziejów polskich”, które postawili organizatorzy przed referentami, wygłosił referat *O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski*¹³. Trudno sobie wyobrazić lepszą grupę słuchaczy nad krajowych i zagranicznych członków Akademii Umiejętności w Krakowie, którzy w dyskusji z dużym zrozumieniem i przychylnością odnieśli

Kartographie und Topographie, „Historische Vierteljahrschrift”, 1903, s. 285–292 (<https://archive.org/details/historischevier12unkngoog/page/n297/mode/2up>, dostęp: 15 września 2022). Za przykładem niemieckich ośrodków badawczych poszły kolejne europejskie, m.in. niderlandzkie, belgijskie, czeskie. Zob. J. Pekař, *O t. zv. mapách základních*, „Český časopis historický / The Czech Historical Review”, 6, 1900, s. 341–348, Český časopis historický 1900 | Knihovna Akademie věd ČR | Kramerius – Digital Library (digitalniknihovna.cz, dostęp: 15 września 2022); V.J. Šimák, *O speciálních mapách, jakožto pomůckách dějepýtných*, „Český časopis historický”, 40, 1905, s. 300–312 (<https://kramerius.lib.cas.cz/view/uuid:a6b03e63-45b9-11e1-1586-001143e3f55c?page=uuid:a6b03f99-45b9-11e1-1586-001143e3f55c>, dostęp: 15 września 2022).

⁸ G. Mercier, *Vidal de la Blache, Paul (1845–1918)*, w: *International Encyclopedia of Human Geography*, t. 12, eds. R. Kitchin, N. Thrift, Amsterdam 2009, s. 147–150.

⁹ Jego wykłady zostały spisane w *Principes de géographie humaine*, Paris 1921.

¹⁰ G. Mercier, *The Geography of Friedrich Ratzel and Paul Vidal de la Blache. A Comparative Analysis*, „Geography Online”, 2, 2001, 1. Artykuł został pierwotnie opublikowany w jęz. francuskim w: „Annales de géographie”, 583, 1995, s. 211–235.

¹¹ F. Thudichum, *Historisch-statistische Grundkarte*, Tübingen 1892; K. Lamprecht, *Das Arbeitsgebiet geschichtlicher Forschung*, Leipzig: „Zukunft”, 4 IV 1896, nr 27; *Handschriften, Autographen, Bilder / Das Arbeitsgebiet geschichtlicher Forschung* (uni-bonn.de, dostęp: 15 września 2022); J. Partsch, *Historische Grundkarten*, „Schlesische Zeitung”, 6 Febr., za: F. Thudichum, *Historisch-statistische Grundkarte*, s. 24–26; R. Kötzschke, *Die Technik der Grundkarteneinzeichnung*, Gotha (odbitka z „Deutsche Geschichtsblätter”, 1900, 5); G. Seeliger, *Probleme der historischen*

¹² Głównym inspiratorem dyskusji był Gerhard Seeliger, który wystąpił z krytyką zasadniczej idei całego przedsięwzięcia, wątpliwość bowiem w stałość fragmentów granic wsi od średniowiecza i starał się wykazać, że obecne granice są pochodzenia nowożytnego, bowiem granice wsi ulegały częstym zmianom, G. Seeliger, *Die historischen Grundkarten. Kritische Betrachtungen*, „Beilage zur Munchener Allgemein. Zeitung”, 1900, 52–53.

¹³ S. Smolka, *O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski*, w: *Pamiętnik pierwszego Zjazdu Historycznego*, s. 133–137 (reprint w: „Studia Geohistorica”, 1, 2013, s. 9–13). Wystąpienie Smolki przesądziło o tym, że rok 1880 został uznany przez historiografię za oficjalny początek polskiej „naukowej” kartografii historycznej (co nie znaczy, że wcześniejsza działalność była pozbawiona podstaw naukowych). Więcej na ten temat B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne*, s. 43–46.

się do zgłoszonych przez niego postulatów¹⁴. Smolka zaproponował w pierwszej kolejności opracowanie szczegółów związanych z podziałem kościelnym, politycznym i sądowym obszaru Rzeczypospolitej, proponował „oznaczyć z wyczerpującą dokładnością: 1) granice diecezji i podział ich na archidiaconaty, dekanaty i parafie; 2) granice województw, ziem i powiatów; 3) granice okręgów podziału terytorialnego ze względu na organizację sądownictwa”¹⁵.

Jako drugi postulat zgłosił opracowanie granic posiadłości rządowych, tj. królewskich i dóbr kościelnych. To zadanie proponował rozpocząć od XVI w. Istotnym fragmentem jego wystąpienia było odniesienie się do korzyści ze stosowania „metody wstecznej”, czyli retrogresji¹⁶, i wcześniejszych prac uczonych niemieckich i czeskich¹⁷.

Metoda retrogresji, o której mówił Smolka i którą z powodzeniem zastosowano w *Grundkartenforschung*, polegająca na ustalaniu faktów wcześniejszych na podstawie znajomości materiałów późniejszych, wykorzystana w badaniu przebiegu granic sprawiła, że pojawiło się zupełnie nowe podejście do pracy nad mapami i atlasami historycznymi. Smolka postulował opracowanie map ziem polskich w skali 1:300 000, bez napisów, z dokładną siecią wodną i siatką kartograficzną, wydanych w dużej liczbie egzemplarzy i dostępnych dla wszystkich geografów historycznych, badających dawne ziemie polskie. Wzorem była tu tzw. mapa Chrzanowskiego¹⁸. Na jej podstawie Smolka zaraz po zjeździe zajął się wydawaniem takich map, obejmujących zasięgiem dawny obszar piastowski (z Pomorzem i Śląskiem)¹⁹.

W programie badań zgłoszonym przez Smolkę i w sesji poświęconej wydawnictwom sporo było mowy na temat opracowania i wydania różnego rodzaju źródeł, w tym ważnych z punktu widzenia geografii historycznej *Źródeł Dziejowych*²⁰. Tego pionierskiego opracowania statystycznego materiału z XVI w. podjęli się Aleksander Jabłonowski (1829–1913) i Adolf Pawiński (1840–1896). Z analizy serii wynika, że pierwsze dziesięć tomów (1876–1882) autorzy sporządzili bez ściśle określonego

¹⁴ Zob. wypowiedzi Jakuba Caro, Alfonsa Parczewskiego, Ksawerego Liskego, Zygmunta Radziwińskiego, Kazimierza Jarochońskiego, *Pamiętnik pierwszego Zjazdu Historycznego*, s. 139–142.

¹⁵ S. Smolka, *O przygotowawczych pracach*. Jak pisze Henryk Rutkowski: „Wskazując na granice województw, ziem i powiatów, a zarazem kładąc nacisk na «poznanie dokładnej terytorialnej organizacji sądownictwa ziemskiego» S. Smolka być może sądził, że różnice między okręgami administracyjno-skarbowymi a okręgami sądowymi były znacznie większe niż to się później okazało”, H. Rutkowski, *Prace nad atlasem historycznym Polski XVI wieku*, „Polish Cartographical Review. Supplement w języku polskim”, 3, 2018, 2, s. 243.

¹⁶ Szerzej na ten temat pisał H. Rutkowski, *Metoda retrogresji w geografii historycznej Polski (wybrane zagadnienia)*, „Studia Geohistorica”, 7, 2020, s. 146–162.

¹⁷ Smolka odwołał się do badań zarówno geografów, jak historyków i praktykujących kartografów, zajmujących się zagadnieniami historyczno-geograficznymi. Jan Kurowiak, opracowując referat Smolki na potrzeby czasopisma „Studia Geohistorica” (1, 2013, s. 9), wskazał na istotne pozycje bibliograficzne, które prawdopodobnie wpłynęły na fakt odwołania się do takich badaczy jak: A. Wersbebe’a (1751–1831), autora m.in. *Beschreibung der Gaue zwischen Elbe, Saale und Unstrut, Weser und Werra, insofern solche zu Ostfalen mit Nord-Thüringen und zu Ost-Engern gehört haben, und wie sie im 10. und 11. Jahrhundert befunden sind*, Hannover 1829; K.H. Langa (1764–1835), autora *Historische Entwicklung der deutschen Steuerverfassungen*, Berlin 1793 i *Historische Prüfung des vermeintlichen Alters der deutschen Landstände*, Göttingen 1796; K. Sprunera (1803–1892), autora m.in. *Historisch-Geographischer Hand-Atlas*, Gotha 1848; L. Ledebur’a (1799–1877), autora *Das Land und Volk der Bructerer, als Versuch einer vergleichenden Geographie der ältern und mittlern Zeit*, Berlin 1827; W. Hodenberg (1786–1861), autora *Bremer Geschichtsquellen*, vol. 1–3, Celle 1856–1857; F.H. Müllera (1805–1886), autora *Die deutschen Stämme und ihre Fürsten, oder historische*

Entwicklung der Territorial-Verhältnisse Deutschlands im Mittelalter, vol. 1–5, Berlin–Hamburg 1840–1855; J.G. Landau’a (1807–1865), autora *Historisch-topographische Beschreibung der wüsten Ortschaften im kurfürstenthum Hessen und in den grossherzoglich hessischen Antheilen am Hessengau: am Oberlahngau und am Itergau*, Kassel 1858; H. Böttgera (1801–1891), autora *Diöcesan- und Gau-Grenzen Norddeutschlands zwischen Oder, Main, jenseit des Rheins, der Nord- und Ostsee*, Halle 1875; H.T. Menkego (1819–1892), współautora atlasów historyczno-geograficznych i autora nieukończzonego podręcznika do geografii historycznej Cesarstwa Niemieckiego dla pruskiego archiwum państwowego, którego pierwszy tom miał być gotowy do druku w 1893 r. Pozostawione przez niego bardzo obszerne rękopisy i szkice map wzbogaciły zasób archiwalny (<https://www.deutsche-biographie.de/sfz61685.html#adbcontent>, dostęp: 31 sierpnia 2022).

¹⁸ *Karta dawniej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według nowszych materiałów na 1:300 000*, Paryż 1859.

¹⁹ *Pamiętnik pierwszego Zjazdu Historycznego*, s. 139.

²⁰ Tamże, s. 145.

planu, natomiast kolejne, zatytułowane *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-historycznym*, wydane po 1883 r., świadczą już o podporządkowaniu konkretnemu celowi²¹. Tym celem było opracowanie dokumentacji do *Atlasu historycznego Rzeczypospolitej* na przełomie XVI i XVII w., dzieła szczegółowego i zaplanowanego na wielką skalę przez Jabłonowskiego i Pawińskiego²². Atlas miał ukazać się w trzech częściach: 1) ziemie piastowskie (Wielkopolska, Małopolska, Mazowsze i Podlasie), 2) „ziemie ruskie” (Ruś Czerwona, Podole i Ukraina bez Czernihowa), 3) Litwa. W myśl tych założeń Pawiński, pracujący nad ziemiami piastowskimi, wydał dokumentację w formie *Źródeł Dziejowych*, wykreślił granice na mapie topograficznej oraz obliczył powierzchnię województw, ziem i powiatów. Jednak prace nad pierwszą częścią atlasu przerwała śmierć autora. Ukończona więc została tylko część dotycząca ziem ruskich, nad którą pracował Jabłonowski²³. *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi. „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej* ukazał się w 1904 r., przedstawiał granice, podziały ziemi i osadnictwo z przełomu

XVI i XVII w. rozróżnione według właścicieli. Ruś Czerwona opracowana była na podstawie rejestrów poborowych z lat 1578–1586, natomiast Ukraina na bazie ksiąg sądowych z początku XVII w. Jabłonowski, próbując uniknąć rozłamu między arkuszami mapy Rusi Czerwonej i Ukrainy, dodał w tytule określenie: „epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty”²⁴. Podstawą kartograficzną do wykonania mapy były klisze mapy Wojciecha Chrzanowskiego, wydanej w 1859 r., przechowywane w Akademii Umiejętności²⁵.

Atlas został w miarę dobrze przyjęty przez ówczesnych uczonych, robił bowiem wrażenie ze względu na zasięg terytorialny i piękne wydanie. Jednak Franciszek Bujak²⁶ krytycznie odniósł się do metody i sposobu kartograficznej prezentacji źródeł, podając wiele nowych rozwiązań, m.in. dotyczących mapy referencyjnej²⁷.

Odzyskanie państwa polskiego – nowe możliwości merytoryczne i organizacyjne

Odzyskanie niepodległości w oczywisty sposób otworzyło nowe możliwości pracy nad atlasem. W nowych okolicznościach nawet łatwiejsze było zrealizowanie postulatu Bujaka zastąpienia indywidualnego opracowania zbiorowym. Z tą myślą w grudniu 1921 r. powołano do życia Komisję dla Atlasu Historycznego Polski²⁸,

²¹ Seria *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* wydana w ramach *Źródeł Dziejowych* w opracowaniu Pawińskiego i Jabłonowskiego objęła Wielkopolskę, Małopolskę, Podlasie i Ziemie Ruskie. W opracowaniu Pawińskiego wydano: *Wielkopolskę* (1883), *Małopolskę* (1886) i *Mazowsze* (1895). W opracowaniu Jabłonowskiego wydano: *Ziemie ruskie. Ruś Czerwona* (1902 i 1903), *Ziemie ruskie. Wołyń i Podole* (1889), *Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów–Bractaw)* (1894), *Podlasie (województwo)* (1908, 1909 i 1910).

²² A. Jabłonowski, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII. Dział II-gi: „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej*, w: *Sprawozdanie z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydział historyczno-filozoficzny*, 1904, t. 9, nr 8, s. 14–20.

²³ Jabłonowski rozpoczął jeszcze prace nad mapą Mazowsza, jesienią 1913 r. zamierzał zakończyć manuskrypty map, ale nie zdołał tego zrobić. Zorganizował pracownię historyczno-geograficzną złożoną z dwóch niezależnych pododdziałów. Pozostałe po nim badania kontynuowało do wybuchu pierwszej wojny światowej Towarzystwo Naukowe w Warszawie pod kierunkiem Władysława Kamienieckiego. W *Sprawozdaniu rocznym ze stanu działalności TNW za rok 1917* jest mowa o przygotowaniach do opracowania atlasu ziem polskich prowadzonych przez Jana Natansona pod kierunkiem Kamienieckiego.

²⁴ Metodę tę skrytykował ostro Bujak, dla którego podstawowym wymogiem na mapach historycznych była zupełna zgodność przedstawionych szczegółów, czyli synchroniczność materiału faktycznego.

²⁵ A. Jabłonowski, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej*.

²⁶ F. Bujak, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII. Dział drugi: „Ziemie ruskie Rzeczypospolitej”, opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. Warszawa–Wiedeń 1899–1904 [rec.]*, „Kwartalnik Historyczny”, 19, 1905, s. 626–635.

²⁷ A. Jabłonowski, *W sprawie atlasu historycznego Rzpłtej*, „Przegląd Historyczny”, 11, 1910, 3, s. 387–389, por.: *Sprawozdanie roczne ze stanu i działalności Towarzystwa Naukowego Warszawskiego za okres od dnia 1 lipca 1912 r. do dnia 31 grudnia 1913 r.*, przedstawione przez Sekretarza Towarzystwa na Zebraniu Ogólnym dnia 29 marca 1914 r., dodatek do „Sprawozdań z posiedzeń”, 6, 1913, s. 23–24.

²⁸ Komisję atlasową w Krakowie ukonstytuowano przy Akademii Umiejętności, w Warszawie i we Lwowie przy Towarzystwach Naukowych, w Poznaniu przy Towarzystwie Przyjaciół Nauk. Z czasem

której podstawowym zadaniem było opracowanie planu i wydanie atlasu o ściśle naukowym charakterze. Jego nowi twórcy, wywodzący się z różnych ośrodków naukowych (krakowskiego, poznańskiego, warszawskiego, lwowskiego) w naturalny sposób zaczęli odchodzić od założeń historiografii niemieckiej, która dominowała we wcześniejszych pracach atlasowych, i podążali za najnowszymi trendami w dziedzinie geografii historycznej, kładąc nacisk nie tylko na elementy ściśle historyczne, ale także fizjograficzne i antropogeniczne.

Pierwsze lata działalności Komisji, poświęcone zagadnieniom programowo-metodycznym, zostały udokumentowane w *Pracach Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*²⁹. Był to czas formowania struktury organizacyjnej Komisji oraz układania planu postępowania

okazało się, że komisje warszawska, lwowska i poznańska nie są w stanie podjąć prac na większą skalę i całe przedsięwzięcie przejęła Polska Akademia Umiejętności przy wsparciu Funduszu Kultury Narodowej.

²⁹ W. Semkowicz, *Atlas historyczny Polski (Program wydawnictwa)*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, t. 1, Kraków 1922, s. 1–16; Z. Kozłowska, *Mapa historyczna granic politycznych i kościelnych powiatu proszowickiego. (Próba mapy rozwojowej)*, tamże, s. 17–26; S. Arnold, *W sprawie atlasu historycznego Polski*, tamże, s. 27–34; *Sprawozdanie z konferencji w sprawie Atlasu historycznego Polski odbytej z inicjatywy Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, w dniach 5 i 6 grudnia 1921 r.*, w: tamże, s. 35–39; S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII–XII)*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 2, Kraków 1927, s. 1–127; *Sprawozdanie z II konferencji Komisji dla Atlasu historycznego Polski w d. 10 i 11 stycznia 1923 r.*, tamże, s. 129–136; *Sprawozdanie z działalności Komisji dla Atlasu historycznego Polski od stycznia 1922 r. do maja 1927 r.*, tamże, s. 137–143; W. Godziszewski, *Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648)*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 3, Kraków 1935, s. 1–97; J. Jakubowski, *Powiat grodzieński w w. XVI*, tamże, s. 99–114; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta, na tle współczesnej kartografii polskiej*, tamże, s. 115–322; J. Szaflarski, *Kilka uwag w sprawie źródeł kartograficznych do mapy historycznej Spisza*, tamże, s. 323–329; *Sprawozdania z posiedzeń*, tamże, s. 330–333; *Sprawozdanie z działalności Komisji Atlasu Historycznego Polski za okres od 1 VI 1927 do 30 XII 1934*, tamże, s. 334–343; H. Munch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946 (*Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, z. 4); W. Rusiński, *Osady tzw. „oleńców” w dawnym woj. poznańskim*, Kraków 1947 (*Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, z. 5).

badawczego i wydawniczego³⁰. W okresie międzywojennym dyskutowano nad trzema koncepcjami atlasu: Franciszka Bujaka (1875–1953)³¹, Władysława Semkowicza (1878–1949)³² i Stanisława Arnolda (1895–1973)³³ (tab. 1)

Różnica między omawianymi projektami dotyczyła nie tylko map podstawowych i uzupełniających oraz przekrojów czasowych, ale także kolejności badań. Drugą połowę XVIII w. proponował za punkt wyjścia Semkowicz, uzasadniając to obfitością źródeł kartograficznych i statystyczno-opisowych. Metodą regresji z tego przekroju chciał przejść do czasów źródłowo uboższych. Z kolei Arnold proponował rozpoczęcie badań od XVI w., uważając za zbędne prace nad mapą XVIII w. Członkom Komisji trudno było osiągnąć konsensus. Ustalono jednak, że w pracach przygotowawczych będzie stosowana metoda retrospektywna, natomiast w wykonaniu atlasu progresywna, oraz że jako pierwsza wydana zostanie przeglądowa mapa przekrojowa Polski w XVIII w., następnie mapa przekrojowa Polski XVI w., Polska w latach 1770–1815 i mapa własności w Małopolsce na podstawie księgi uposażeń Jana Długosza³⁴. Dodatkowo miał być opracowany *Słownik historyczno-geograficzny* jako uzupełnienie mapy przeglądowej Polski XVIII w. Przeciagającą się dyskusję wokół koncepcji atlasu zakończyło dopiero opracowanie i wydanie *Mapy województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego* w 1929 r.

Z uwagi na przedmiot zainteresowania w niniejszym artykule – *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.* – należy bliżej przyjrzeć się pracom podjętym

³⁰ Ośrodek poznański był odpowiedzialny za opracowanie obszaru Prus Królewskich (i ewentualnie Prus Książęcych), warszawski za Mazowsze, Kujawy, łęczyckie i sieradzkie, krakowski za Małopolskę i Śląsk, lwowski za ziemie ruskie Korony.

³¹ F. Bujak, *W sprawie kartografii*, s. 483–491.

³² W. Semkowicz, *Atlas historyczny Polski (Program wydawnictwa)*, s. 1–16.

³³ S. Arnold, *W sprawie atlasu historycznego Polski*.

³⁴ *Sprawozdanie z II konferencji*.

Tabela 1. Trzy koncepcje Atlasu historycznego Polski z okresu międzywojennego dotyczące map podstawowych i uzupełniających oraz przekrojów czasowych

	Franciszek Bujak	Władysław Semkowicz	Stanisław Arnold	Przyjęto
Mapy podstawowe	Przekrojowa 1:200 000	Rozwojowa skala większa	Przekrojowa skala przeglądowa	Przekrojowa 1:200 000 1:1 600 000
Mapy uzupełniające	Przekrojowa 1:500 000 lub 1:600 000	Przekrojowa skala mniejsza	Rozwojowa małoskalowa	Rozwojowa 1:8 000 000
Przekroje czasowe	XIV/XV XVI XVIII	Rozpoczęcie prac od XVIII	Rozpoczęcie prac od XVI	XVIII XVI XVIII/XIX

w warszawskiej części Komisji dla Atlasu Historycznego Polski. W początkowym okresie pracy komisja warszawska współuczestniczyła w wypracowaniu dwóch ogólnych instrukcji – w sprawie inwentaryzowania i zbierania źródeł kartograficznych i geograficzno-historycznych oraz w sprawie pisowni nazw miejscowości. Ponadto opracowała projekt sygnatur i podjęła działania przygotowawcze. Na początek zajęto się kolacjonowaniem części *Źródeł Dziejowych* pt. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* opracowanych przez Pawińskiego i uzupełnianiem wydrukowanych tamże materiałów niewydanymi rejestrami poborowymi z XVI w. Następnie zinwentaryzowano źródła kartograficzne i geograficzno-historyczne.

Jedyną ukończoną przez komisję warszawską pracą do *Atlasu historycznego Polski* była *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI w.* (część północna) w skali 1:1 600 000 (1927) wydana jako numer 1 serii B map przeglądowych wraz z komentarzem (1928)³⁵. Jest ona rezultatem wieloletnich studiów Jana Jakubowskiego

(1874–1938) nad tym obszarem. Przedstawia północną część księstwa, tj. obszar rozciągający się na północ od Prypeci i przez to stanowi tylko połowę przedsięwzięcia podjętego przez Jakubowskiego, z tego powodu nad prawym górnym rogiem ramki mapy widnieje napis „Seria B: Tabl. I.” Niezrealizowaną część południową autor zamierzał przedstawić w tej samej skali na osobnym arkuszu.

Cały dorobek Komisji dla Atlasu Historycznego Polski w okresie międzywojennym to dwie wydane mapy. Podobnie jak w przypadku atlasu Aleksandra Jabłonowskiego mamy do czynienia z dziełem nieukończonym. Dysponując dwiema mapami z różnych przekrojów czasowych i dwóch różnych serii (*Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego* – seria szczegółowa, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku* – seria przeglądowa) trudno ocenić wartość przedsięwzięcia, którym był *Atlas historyczny Polski*. Na podstawie tych fragmentów można jednak stwierdzić, że mamy do czynienia z w pełni świadomą atlasową kartografią historyczną w funkcji badawczej. Jednak tylko na podstawie koncepcji opisanej w literaturze można oszacować pełność treściową atlasu i stopień wewnętrznej

³⁵ J. Jakubowski, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI w., cz. 1: Część północna, skala 1:1 600 000. Objaśnienie do mapy*, Kraków 1928.

zgodności pomiędzy mapami, warunkowany takimi elementami jak: celowy wybór odwzorowań, wielokrotność skal, wzajemna zgodność identyfikacji, wskaźników, metod prezentacji, jednolite zasady generalizacji i tworzenia znaków kartograficznych, powtarzalne barwy. W obydwu przypadkach zastosowano odwzorowanie wiernopowierzchniowe stożkowe, a więc metodycznie najbardziej odpowiednie dla map o profilu naukowym. Skale natomiast mieszczą się w wymogach poszczególnych serii (mapy szczegółowe 1:200 000 i większe; mapy przeglądowe – skala mniejsza niż 1:1 000 000). Skale map głównych można uznać za wielokrotności (1:200 000 i 1:1 600 000), tzn. że odcinek na mapie województwa krakowskiego jest osiem razy większy niż na mapie Wielkiego Księstwa. Z kolei treść, pełność i szczegółowość mapy województwa krakowskiego są nieporównywalnie większe niż na mapie Wielkiego Księstwa. Różnice wynikają z podstawy źródłowej i różnych skal map. Z tego też powodu na mapie Jakubowskiego w przypadku osad niebędących ośrodkami powiatów i większych włości królewskich nie ma rozróżnienia na miasta i wsie, z braku źródeł nie zaznaczono także dworów i zamków. Jedynym elementem, który niewątpliwie w przypadku obydwu map można poddać analizie, są sygnatury, którymi zajmowano się na trzech konferencjach Komisji dla Atlasu Historycznego Polski i na osobnych posiedzeniach komisji warszawskiej i krakowskiej. Punktem wyjścia przy ich opracowaniu był взгляд na naukowy charakter atlasu. Podobnie jak na „ziemiach ruskich” Jabłonowskiego własności rozróżniono kolorami. Brak konsekwencji w opracowaniu warstwy podkładowej do treści historycznej (rzeźba terenu, sieć rzeczna), typologii opisów i granic oraz przedstawieniu lasów obniża ocenę spójności atlasu.

Atlas historyczny Polski – okres po drugiej wojnie światowej

Rozpoczęte po zakończeniu drugiej wojny światowej próby reaktywowania Komisji dla Atlasu Historycznego Polski zakończyły się w 1948 r. Towarzystwo Naukowe Warszawskie dzięki zaangażowaniu Stanisława Arnolda wskresiło Komisję³⁶, która z powodu kompletnie nowej rzeczywistości musiała na nowo zorganizować pracę i wytyczyć kierunek pracy. Ponownie podjęto dyskusję na temat założeń redakcyjno-technicznych atlasu.

Podczas jednego z pierwszych posiedzeń na początku 1951 r. Władysław Pałucki (1905–1989) omówił metodykę prac nad serią wczesnodziejową atlasu, co było wstępem do przedstawienia stanu prac nad arkuszem mazowieckim tejże serii³⁷. W wyniku dyskusji przyjęto nową skalę mapy głównej – 1:500 000, rezygnując z dotychczasowej 1:200 000, która z uwagi na ograniczenia wprowadzone przez cenzurę w dostępie do map w dużych skalach stała się trudna do opracowania³⁸. Zaplanowano więc stworzenie podkładu kartograficznego na podstawie mapy w skali 1:500 000 wydanej przez Wojskowy Instytut Geograficzny w latach 1946–1947. O jej wyborze przesądziła także możliwość zakupu kopii diapozytywów poszczególnych elementów treści mapy, mankamentem był zasięg ograniczony do nowych granic państwa, stąd dawne ziemie polskie postanowiono opracować na podstawie map radzieckich i niemieckich, wykonanych w tej samej skali.

Kolejnym ważnym ustaleniem Komisji był wybór epok historycznych i osób odpowiedzialnych za ich opracowanie. Wstępny

³⁶ Pełny skład Komisji Atlasu Historycznego przy TNW podano w „Roczniku Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, 42, 1949, s. 38, 50–51.

³⁷ W. Pałucki, *O założeniach metodycznych prac nad serią wczesnodziejową Polskiego Atlasu Historycznego* oraz J. Humnicki, *Stan opracowania arkusza mazowieckiego tejże serii*, w: *Sprawozdanie z działalności Komisji Atlasu Historycznego TNW 1 XI 1950 – 1 XI 1951* (mat. arch. Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN).

³⁸ B. Konopska, *Wpływ aparatu władzy*, s. 81–98.

projekt zakładał wykonanie map w trzech przekrojach: koniec XVII w., druga połowa XVI w. oraz początek lub połowa wieku XIII³⁹.

W 1950 r. Stanisław Herbst (1907–1973) podkreślał, że powstający atlas powinien być przede wszystkim indeksem kartograficznym faktów przekazywanych przez źródła, unikać ma natomiast ich odtwarzania i interpretacji. Z tej koncepcji atlasu ukierunkowanego wyłącznie na edycję źródeł badacz dość szybko wycofał się na rzecz takich ujęć kartograficznych, które nie pomijają interpretacji liczbowych⁴⁰. Z punktu widzenia prac atlasowych była to kolejna gruntowna zmiana w koncepcji, polegająca na uzupełnieniu ogólnych map problemowymi (głównie kartogramami), które przedstawiałyby wybrane zagadnienia gospodarcze i społeczne. Na wniosek Ireny Gięsztorowej (1914–1999) przystąpiono do opracowania tomu województwa płockiego, złożonego z mapy głównej w skali 1:200 000 i czternastu kartogramów w skali 1:500 000. Mimo że w literaturze ten tom określono mianem wzorcowego dla serii szczegółowej, to w praktyce dla dalszych losów atlasu nie miał większego znaczenia⁴¹. Wprowadzenie wątków społecznych i gospodarczych nie było jednak przypadkowe. W tradycji prac atlasowych leżało czerpanie i nawiązywanie do najnowszych trendów, jakie pojawiały się w geografii historycznej na gruncie europejskim (wcześniej *Grundkartenforschung*, później szkoła *Annales*). W nowych warunkach geopolitycznych i ustrojowych, w których znalazła się Polska po drugiej wojnie światowej, doszedł

także silny wpływ państwa na ukierunkowanie nauki polskiej⁴².

Z kolei najważniejsza zmiana organizacyjna w pracach nad atlasem nastąpiła w 1953 r., kiedy to powołano Zakład Atlasu Historycznego w ramach Instytutu Historii nowo utworzonej Polskiej Akademii Nauk. Pierwszym kierownikiem Zakładu został Stanisław Herbst (1953–1961). Zakład przejął cele, zadania i materiały Komisji Atlasu Historycznego, ukształtowanej przy Towarzystwie Naukowym Warszawskim, które podobnie jak inne tego typu towarzystwa straciło tożsamość i niezależność⁴³.

Cały wysiłek Zakładu Atlasu Historycznego został skupiony na *Atlasie historycznym Polski*. Prace planowano rozpocząć jednocześnie nad wszystkimi przekrojami. Wykonawstwo *Przekroju pierwszego. Druga połowa XIII wieku* przekazano Kierownictwu Badań nad Początkami Państwa Polskiego, prowadzonemu przez Władysława Pałuckiego⁴⁴. Trudności materiałowe spowodowały szybkie zamknięcie prac i uruchomienie w zamian *Słownika*

³⁹ S. Herbst, *Przeglądowy atlas wczesnodziejowy ziem polskich. Projekt wydawnictwa*, „Kwartalnik Historyczny”, 58, 1950–1951, 1–2, s. 124; por.: tenże, *Prace nad polskim Atlasem Historycznym*, „Kwartalnik Historyczny”, 60, 1953, 3, s. 333–334.

⁴⁰ H. Rutkowski, *Geografia historyczna w pracach Stanisława Herbsty*, w: *Ziemia i ludzie dawnej Polski. Studia z geografii historycznej*, red. A. Galos, J. Janczak, Wrocław 1976, s. 203–204.

⁴¹ Jak wspominał Henryk Rutkowski podczas konferencji, tom ten wydano z uwagi na to, że został opracowany, ale nie przywiązywano do niego większej wagi.

⁴² Wydanie w 1951 r. *Geografii historycznej Polski* przez Stanisława Arnolda wywołało dyskusję nad tą dziedziną nauki. Dwa pierwsze rozdziały tej pracy, poświęcone zadaniom i metodom geografii historycznej, wywołały wśród geografów i historyków dyskusję (1952), której podstawą były referaty Gerarda Labudy (*Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny”, 25, 1953, 1, s. 5–56), reprezentującego stanowisko historyków i Marii Dobrowolskiej (*Przedmiot i metoda geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny”, 25, 1953, 1, s. 57–77), reprezentującej stanowisko geografów. Uznano konieczność współpracy między historykami i geografami oraz – zgodnie z intencją Arnolda – potwierdzono konieczność utworzenia Zakładu Atlasu Historycznego w Instytucie Historii PAN. Zob. „Przegląd Geograficzny”, 25, 1953, 1, s. 3–101 (zeszyt zawiera materiały z pierwszej części konferencji); W.P.[ałucki] i S.H.[erbst], *Konferencja w sprawie geografii historycznej*, „Kwartalnik Historyczny”, 60, 1953, 2, s. 334–336.

⁴³ Zob. P. Hübner, *Polityka partyjno-rządowa wobec towarzystw naukowych w Polsce po II wojnie światowej*, „Prace Komisji Historii Nauki Polskiej Akademii Umiejętności”, 1, 1999, s. 51–71.

⁴⁴ A. Gięsztor, *O przeglądowym atlasie wczesnodziejowym ziem polskich*, „Sprawozdania PAU”, 51, 1950, 4, s. 210; tenże, *Prace nad przeglądowym atlasem wczesnodziejowym ziem polskich*, „Sprawozdania PAU”, 52, 1951, 3, s. 193; *Konferencje sprawozdawcze Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego*, „Kwartalnik Historyczny”, 60, 1953, 1, s. 316–317.

historyczno-geograficznego ziem polskich w średniowieczu. W tym celu w 1958 r. utworzono w Krakowie Pracownię Słownika Historyczno-Geograficznego Polski Średniowiecznej pod kierunkiem Karola Buczka (1902–1983)⁴⁵. Według pierwotnych założeń słownik miał obejmować wszystkie miejscowości, obiekty fizjograficzne i jednostki administracyjne występujące w zasięgu obszaru Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej do 1530 r. Maksimum uwagi skupiono na *Przekroju drugim. Wiek XVI*. W ramach serii szczegółowej (A) przewidywano na początek wydanie wspomnianej wyżej mapy województwa płockiego oraz mapy województwa lubelskiego pod redakcją Stefana Wojciechowskiego (1899–1980). Natomiast z serii map przeglądowych (B) jako pierwsze postanowiono przekazać do opracowania Prusy Królewskie Marianowi Biskupowi (1922–2012) i Śląsk Władysławowi Dziewulskiemu (1904–1981). W ramach *Przekroju trzeciego. Koniec XVIII wieku* w serii szczegółowej (A) planowano wykonanie *Atlasu historycznego miasta Wrocławia XVIII–XIX wieku* przez Stefana Golachowskiego (1913–1974) i Michała Komarzyńskiego (1924–2007). Przekrój trzeci, który przed drugą wojną światową był wysunięty na plan pierwszy, po jej zakończeniu – wskutek zniszczenia źródeł – został ograniczony do wybranych terytoriów, w szczególności do ziem zachodnich. W ramach tego przekroju ukazał się jedynie atlas *Śląsk w końcu XVIII wieku* w dwóch tomach (t. 1 – 1976, t. 2 – 1984) pod redakcją Tadeusza Ładogórskiego (1905–1999) i Juliana Janczaka (1932–1995). Z kolei *Przekrój czwarty. Wiek XIX–XX* był sformułowany *pro forma*, gdyż nie poświęcono mu żadnej uwagi.

Ukazanie się pierwszych map atlasowych (*Województwo płockie około 1578 r.*⁴⁶ i Prusy

*Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*⁴⁷) sugerowało, iż prace nad pozostałymi dzielnicami kraju potoczą się w szybkim tempie. Tymczasem zmiana kierownictwa Zakładu Atlasu Historycznego pociągnęła za sobą zmianę koncepcji całego atlasu i planu wydawniczego. W zmienionym projekcie (ze względu na zbyt szerokie i czasochłonne studia) wyłączono opracowanie kartogramów, tj. map problemowych, oraz zmniejszono zasięg geograficzny atlasu. Wyłączono ziemie ruskie (województwa: ruskie z ziemią chełmską, bełskie, podolskie, wołyńskie, kijowskie, braclawskie), gdyż już opracował je i wydał Aleksander Jabłonowski, oraz Prusy Królewskie (województwa: pomorskie, chełmińskie, malborskie), które opublikowano w ramach serii B (przeglądowej) w skali 1:500 000. Ponadto dla ziem zachodnich i północnych, ze względu na odmienną podstawę źródeł geograficzno-statystycznych, proponowano nową serię map Atlasu historycznego Polski.

W końcu seria A (mapy szczegółowe) XVI w., ograniczona do ziem polskich, miała utworzyć dział pierwszy (ziemie ruskie Jabłonowskiego tworzyły dział drugi). Plan wydawniczy tej serii map ułożono analogicznie do planu *Słownika historyczno-geograficznego ziem polskich w średniowieczu*. Planowano osiem zeszytów składających się z mapy, komentarza i skorowidza miejscowości: województwo krakowskie, województwo sandomierskie, województwo lubelskie, Wielkopolska (województwa poznańskie i kaliskie), województwa łęczyckie i sieradzkie z ziemią wieluńską, Kujawy (województwa brzesko-kujawskie i inowrocławskie z ziemią dobrzyńską), Mazowsze (województwa płockie, rawskie i mazowieckie) i Podlasie. Po opracowaniu całości planowano wykonanie mapy Polski XVI w. w skali 1:1 000 000 drogą

⁴⁵ W. Pałucki, *Zakład Badań Historyczno-Geograficznych*, „Biuletyn IH PAN”, 1972–1973, 3–4, s. 71–78.

⁴⁶ *Województwo płockie około 1578 r.*, red. S. Herbst, Warszawa 1958 (Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, t. 2).

⁴⁷ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. M. Biskup, L. Koc, Warszawa 1961 (Atlas historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe, t. 1).

czterokrotnej redukcji map szczegółowych opracowanych w skali 1:250 000 oraz serii kartogramów 1:500 000.

Nad nowo ustalonym programem prac atlasowych otwarto ponownie dyskusję, ponieważ nowa koncepcja – jak to zwykle bywa – miała swoich zwolenników i przeciwników. Serię artykułów polemicznych zainicjował Stanisław Herbst artykułem *Atlas na rozdrożu*⁴⁸, dalsze głosy należały do Ireny Gieysztorowej, Marii Kielczewskiej-Zaleskiej, Tadeusza Ładogórskiego, Władysława Pałuckiego, Henryka Rutkowskiego⁴⁹. Powrócił problem skal map, a punktem spornym w dyskusji były mapy problemowe, dokładniej propozycja rezygnacji z ich dalszego opracowywania.

Źródłem tej przydługiej dyskusji, w której powracającym problemem były skale i typy map w AHP, należy szukać w ogólnej sytuacji wywołanej zimną wojną. Zmienne nastroje na arenie międzynarodowej wpływały na stosunek władzy (w tym przypadku cenzury wojskowej) do kartografii cywilnej. Regulacje, jakie władza wprowadziła w zasadach ochrony danych geograficznych sprawiły, że rok 1964 stał się istotny w kartografii historycznej. Decyzje, jakie wówczas oficjalnie zakomunikowano, prawdopodobnie wpłynęły na zakończenie kilkunastoletniej dyskusji o skalach map w AHP. Pierwsze piętnaście lat, podczas których zastanawiano się nad

nimi, przypadło bowiem na okres najpierw kształtowania, a następnie zaostrożenia przez cenzurę wojskową sposobów ochrony informacji o współrzędnych geograficznych wybranych obiektów oraz formułowania na tej podstawie zasad jeszcze bardziej ograniczających cywilom dostęp do źródeł kartograficznych. W 1964 r., zgodnie z instrukcją o tajemnicy państwowej i służbowej oraz *Zarządzeniem nr 60 Prezesa Rady Ministrów z dnia 29 lipca 1964 r. w sprawie ustalenia wykazu dokumentów geodezyjnych, kartograficznych i geologicznych stanowiących tajemnicę państwową i służbową* rozszerzono ograniczenia w dostępie do map topograficznych i przeglądowych do skali 1:500 000 włącznie⁵⁰. Na mocy tego zarządzenia za poufne uznano także mapy topograficzne w skali 1:100 000 (1:50 000) opracowane w latach 1930–1954 i w skali większej niż 1:100 000 wydane w okresie 1920–1954. Po VII Międzynarodowej Konferencji Służb Geodezyjnych Państw Socjalistycznych w Moskwie w 1965 r. kraje Układu Warszawskiego wprowadziły m.in. zalecenia deformacji geometrycznej treści nowo opracowywanych map do celów cywilnych. Jednak z dokumentów zachowanych po urzędzie cenzury w byłej NRD wynika, że zalecenia te *de facto* sankcjonowały i porządkowały stosowane procedury, które w praktyce już wcześniej cenzorzy wprowadzili w celu utrzymania w tajemnicy danych geograficznych⁵¹. Ze wspomnianych dokumentów wynika m.in., że nakaz zniekształcania kierunku i skali w mapach cywilnych obejmował mapy do skali 1:200 000 włącznie. Można więc przypuszczać, że nieprzypadkowo w roku 1964 przyjęto do opracowania map w AHP skalę 1:250 000 jako akceptowalną przez cenzurę. Przyjęcie

⁴⁸ S. Herbst, *Atlas na rozdrożu*, w: *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 143–149.

⁴⁹ I. Gieysztorowa, *O właściwą drogę Atlasu Historycznego Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 14, 1966, 4, s. 687–694; M. Kielczewska-Zaleska, *W sprawie Atlasu Historycznego Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 15, 1967, 2, s. 395–400; T. Ładogórski, *Uwagi o nowej koncepcji Atlasu Historycznego Polski*, „Kwartalnik Historyczny”, 74, 1967, 1, s. 89–97; tenże, *Odpowiedź doc. Wł. Pałuckiemu*, „Kwartalnik Historyczny”, 74, 1967, 2, s. 559–561; W. Pałucki, *Na atlasowym gościńcu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 15, 1967, 2, s. 385–393; tenże, *Atlas historyczny ziem polskich drugiej połowy XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 74, 1967, 1, s. 99–110; tenże, *Odpowiedź prof. Tadeuszowi Ładogórskiemu*, „Kwartalnik Historyczny”, 74, 1967, 3, s. 911–913; H. Rutkowski, *Mapy podstawowe i atlas historyczny*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 14, 1966, 4, s. 695–700.

⁵⁰ E. Sobczyński, *W okowach radzieckiej doktryny politycznej. Służba Topograficzna Wojska Polskiego w latach 1945–1990*, „Geodeta”, dodatek „Historia”, 5, 2010, s. 16.

⁵¹ D. Unverhau, *State Security and Mapping in the German Democratic Republic. Map Falsification as a Consequence of Excessive Secrecy?*, Berlin 2006, s. 246.

skali nastąpiło – jak wspomniał Henryk Rutkowski – w wyniku decyzji podjętej przez Stanisława Herbstę⁵². Jest wielce prawdopodobne, że profesor Herbst z racji swojej drugiej posady – szefa Katedry Historii Wojennej w Wojskowej Akademii Politycznej (1957–1968)⁵³ był dobrze zorientowany w zamierzeniach cenzorów wojskowych i wyznaczanych przez nich ramach dla cywilnych opracowań kartograficznych.

Zgodnie z nowo przyjętą koncepcją w 1966 r. ukazało się *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI w.*, opracowane przez Stefana Wojciechowskiego, jako zeszyt AHP w serii map szczegółowych XVI w.⁵⁴ Tom składa się z mapy w skali 1:250 000 ilustrującej stan z przełomu lat 1564 i 1565 (z nieznacznymi uzupełnieniami z lat następných), planu Lublina w skali około 1:10 000 oraz obszernego komentarza połączonego z indeksem miejscowości.

Siedem lat później w 1973 r. ukazał się kolejny tom AHP: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku* pod redakcją Władysława Pałuckiego⁵⁵. Jest to drugi w kolejności i siódmy w planach naukowych tom AHP. Składa się z mapy w skali 1:250 000, trzech planów miast wojewódzkich w skali 1:10 000 oraz obszernego komentarza połączonego z indeksem osiedli i nazw fizjograficznych. Mapa Mazowsza obejmuje trzy przemianowane z dawnych księstw województwa: płockie, rawskie, mazowieckie. Przedstawienie na jednej mapie trzech dawnych województw wchodzących

w skład historycznego Mazowsza wynikało m.in. z faktu, że dyscypliny pokrewne (archeologia, historia sztuki, etnografia, językoznawstwo) oraz wszystkie poważniejsze wydawnictwa źródłowe traktują ten obszar całościowo. Ze względu na duży teren (trzykrotnie większy od województwa lubelskiego) mapę podzielono na dwa arkusze (część północna, część południowa). Tom Mazowsze obejmuje wszystkie miejscowości istniejące w drugiej połowie XVI w. z ówczesnymi nazwami, zróżnicowane pod względem charakteru, wielkości i przynależności własnościowej (królewskie, kościelne, szlacheckie), dawne granice administracji państwowej i kościelnej, ważniejsze drogi, elementy fizjografii, wody, zarośla, wszystko według stanu z pierwszej połowy XIX w.

Obie mapy zostały opracowane graficznie w sposób bardzo zbliżony, zastosowano prawie identyczne sygnatury granic, osiedli, wielkości miast i własności. Z elementów topograficznych na mapie Mazowsza dodatkowo przedstawiono zarośla i opisano wysokość poziomą. Mapy wykonano w zbliżonej kolorystyce. Największe różnice merytoryczne między obydwoimi obszarami zarysowały się w gęstości osadnictwa, strukturze społecznej i własnościowej, które wpłynęły na charakter osadnictwa i nazewnictwo miejscowe.

Tom atlasu poświęcony Mazowszu został dobrze przyjęty i dobrze oceniony w środowisku geografów historycznych⁵⁶. Uznano go za dzieło, „które jest najważniejszym osiągnięciem naukowym Zakładu Badań Historyczno-Geograficznych IH PAN za dwadzieścia lat istnienia”⁵⁷ i przyznano mu nagrodę Sekretarza Naukowego PAN

⁵² H. Rutkowski wspominał o tym fakcie podczas dyskusji towarzyszącej konferencji, odbytej w Instytucie Historii PAN w Warszawie 3 czerwca 2022 r.

⁵³ Jak podaje Krzysztof Braun (*Profesor Stanisław Herbst*, „Rocznik Mazowiecki”, 25, 2013, s. 19–20), profesor Stanisław Herbst kierował nie tylko Zakładem Atlasu Historycznego w Instytucie Historii PAN (1953–1961), ale także, przez kilka lat równoległe (1957–1968) był szefem Katedry Historii Wojennej w Wojskowej Akademii Politycznej, później pełnił także funkcję dziekana Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego (1965–1969).

⁵⁴ AHP Województwo lubelskie.

⁵⁵ AHP Mazowsze.

⁵⁶ Na jego temat wypowiedzieli się m.in. Bohdan Zaborski z Uniwersytetu w Toronto, B. Gałkiewicz z Akademii Nauk byłego ZSSR, Jaroslav Vaníš z Akademii Nauk byłej CSRS.

⁵⁷ *Sprawozdanie z 20 grudnia 1973 r. z międzyzakładowej konferencji poświęconej ocenie pracy w dn. 12.12.1973* (mat. arch. Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN); Wł.P.(Pałucki), *Pracownia Atlasu Historycznego Polski*, „Biuletyn Instytutu Historii PAN”, 1974, 5, s. 55; S. Litak, *Atlas historyczny Polski*, „Kwartalnik Historyczny”, 82, 1975, 3, s. 644–649.

oraz wpisano do Księgi Czynów Nauki Polskiej.

W zasadzie dopiero wraz z wydaniem tomu Mazowsze ostatecznie ukształtowała się koncepcja atlasu, według której opracowano następne obszary. Doświadczenie przekazywane kolejnym autorom i redaktorom gwarantowało ich realizację. W zakończonej w 2021 r. serii *Mapy szczegółowe XVI w.* ukazało się osiem tomów, które zaplanowano w 1964 r. Obejmują one: t. 1: województwo krakowskie, t. 2: województwo sandomierskie, t. 3: województwo lubelskie, t. 4: Wielkopolskę, t. 5: województwa łęczyckie i sieradzkie, t. 6: Kujawy i ziemię dobrzyńską, t. 7: Mazowsze i t. 8: województwo podlaskie.

Epoka cyfrowa

Ukończenie serii map przedstawiających Polskę w końcu XVI w. w zupełnie innej epoce technologicznej skłoniło zespół autorski do wykonania edycji zbiorczej⁵⁸ i cyfrowej w wersjach polskiej i angielskiej. Dodatkową wartością cyfrowej mapy historycznej jest edycja źródeł i bazy danych rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. Tomy AHP znajdują się w Repozytorium Cyfrowym Instytutów Naukowych⁵⁹, a odsyłacze do baz cyfrowych można znaleźć w witrynie AtlasFontium⁶⁰.

AtlasFontium.pl to aplikacja internetowa wspomagająca budowanie jednolitego

systemu do gromadzenia, analizy i udostępniania informacji oraz źródeł do badań z zakresu geografii historycznej ziem polskich w granicach sprzed 1772 r. Jak napisał Marek Słoń: „Było wręcz oczywiste, że sięgniemy po te instrumenty, przetwarzając bogate zasoby statystyczne szesnastowiecznych rejestrów poborowych (spisów podatkowych) na potrzeby rekonstrukcji granic administracyjnych i osadnictwa”⁶¹. Autorzy *Atlasu* wyznaczyli sobie za cel wypracowanie dwóch powiązanych ze sobą modeli danych: modelu źródłowego (obróbów, innych danych referencyjnych) i modelu kartograficznego (uogólnione granice). Wymagało to od nich opracowania modelu konceptualnego wraz z jego dwoma fizycznymi implementacjami⁶².

Cyfrowa postać *Atlasu* wiele zmieniła w organizacji pracy Zakładu Atlasu Historycznego Polski oraz w procedurach opracowania map, wpłynęła na organizację badań, włączając w ten proces narzędzia GIS i instytucje przechowujące źródła historyczne. Efekty osiągnięte w tej wersji *Atlasu* są nieporównywalne z jego postacią tradycyjną, czyli papierową. Dodatkowe korzyści wynikają z samej formy WebGIS, która w naturalny sposób zwiększyła dostępność do treści map atlasowych, dała użytkownikom aplikacji nieograniczony dostęp do źródeł historycznych, na podstawie których zostały opracowane mapy i przez to umożliwiła im własną interpretację ich treści. AtlasFontium.pl jako aplikacja WebGIS ma szerokie oddziaływanie społeczne, jest ponadterytorialna i dostępna bez ograniczeń czasowych.

Tytułem podsumowania dotychczasowych prac nad *Atlasem historycznym Polski*

⁵⁸ *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century. Voivodeships of Cracov, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Plock and Mazovia*, ed. M. Słoń, vol. 1–4, Frankfurt am Main 2014 (Geschichte Erinnerung Politik Posener Studien zur Geschichts-, Kultur- und Politikwissenschaft, Bd. 6); *Ziemie polskie Korony w drugiej połowie XVI wieku. Wydanie zbiorcze*, red. M. Słoń, oprac. M. Biskup i in., cz. 1: *Mapy, plany*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, Warszawa 2021 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku. Wydanie zbiorcze serii); *Historical Atlas of Poland; Polish Lands of the Crown in the Second Half of the Sixteenth Century. Collective Edition*, ed. M. Słoń, K. Słomska-Przech, contrib. M. Biskup et al., Part 1: *Maps, Plans*, Part 2: *Commentary, Lists*, Warsaw 2021 (*Historical Atlas of Poland. Detailed Maps of the Sixteenth Century. Collective Edition of the Series*).

⁵⁹ <https://rcin.org.pl/ihpan/dlibra/publication/6733#structure> (dostęp: 15 września 2022).

⁶⁰ <https://atlasfontium.pl/> (dostęp: 15 września 2022).

⁶¹ M. Słoń, *Atlas Fontium*, „Studia Geohistorica”, 5, 2017, s. 201. Zob. tenże, *Atlas Fontium*, „Studia Geohistorica”, 6, 2018, s. 185. W kontekście liczby wydanych tomów AHP należy podkreślić, że Marek Słoń, jako kierownik Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN (2009–2020), był w tym zakresie najbardziej skutecznym.

⁶² Szerzej na ten temat pisze T. Panecki w *Cartographic Modelling of Administrative Divisions in the „Historical Atlas of Poland”*, „Polish Cartographical Review”, 52, 2020, 1, s. 27–38.

w kontekście rozwoju kartografii historycznej w funkcji naukowej nasuwa się refleksja, że podobnie jak Stanisław Smolka, który w Krakowie w 1880 r. wprowadził mocne naukowe podstawy do polskiej

kartografii historycznej, tak zespół badawczy Zakładu Atlasu Historycznego Polski pracami na rzecz AtlasFontium.pl wprowadził mapy historyczne w paradygmat cyfrowy. ■

Bibliografia

- Anthropo-Geographie, oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte. Von Dr. Friedrich Ratzel (Stuttgart: Engelhorn, 1882)* [rec.], „Nature”, 1882, Dec. 7, s. 125 (<https://www.nature.com/articles/027125a0.pdf>, dostęp: 15 września 2022).
- Arnold S., *Terytorja plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII–XII)*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 2, Kraków 1927, s. 1–127.
- Arnold S., *W sprawie atlasu historycznego Polski*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 1, Kraków 1922, s. 27–34.
- Atlas historyczny Polski*, red. W. Czapliński, T. Ładogórski, wyd. I Wrocław 1976 [wersja ang.: *The Historical Atlas of Poland*, Warszawa 1981].
- Braun K., *Profesor Stanisław Herbst*, „Rocznik Mazowiecki”, 25, 2013, s. 17–20.
- Buczek K., *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta, na tle współczesnej kartografii polskiej*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 3, Kraków 1935, s. 115–322.
- Bujak F., *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII. Dział drugi: „Ziemie ruskie Rzeczypospolitej”, opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. Warszawa–Wiedeń 1899–1904* [rec.], „Kwartalnik Historyczny”, 19, 1905, s. 626–635.
- Bujak F., *W sprawie kartografii historycznej*, „Kwartalnik Historyczny”, 20, 1906, 3, s. 483–497.
- Dobrowolska M., *Przedmiot i metoda geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny”, 25, 1953, 1, s. 57–77.
- Gieysztor A., *O przeglądowym atlasie wczesnośrednio-wiecznym ziem polskich*, „Sprawozdania PAU”, 51, 1950, 4, s. 210–211.
- Gieysztor A., *Prace nad przeglądowym atlasem wczesnośrednio-wiecznym ziem polskich*, „Sprawozdania PAU”, 52, 1951, 3, s. 193.
- Gieysztorowa I., *O właściwą drogę Atlasu Historycznego Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 14, 1966, 4, s. 687–694.
- Godziszewski W., *Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648)*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 3, Kraków 1935, s. 1–97.
- Herbst S., *Atlas na rozdrożu*, w: *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 143–149.
- Herbst S., *Prace nad polskim Atlasem Historycznym*, „Kwartalnik Historyczny”, 60, 1953, 3, s. 329–334.
- Herbst S., *Przeglądowy atlas wczesnośrednio-wieczny ziem polskich. Projekt wydawnictwa*, „Kwartalnik Historyczny”, 58, 1950–1951, 1–2, s. 123–125.
- Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century. Voivodeships of Cracov, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Płock and Mazovia*, ed. M. Słoń, vol. 1–4, Frankfurt am Main 2014 (Geschichte Erinnerung Politik Posener Studien zur Geschichts-, Kultur- und Politikwissenschaft, Bd. 6).
- Hübner P., *Polityka partyjno-rządowa wobec towarzystw naukowych w Polsce po II wojnie światowej*, „Prace Komisji Historii Nauki Polskiej Akademii Umiejętności”, 1, 1999, s. 51–71.
- Humnicki J., *Stan opracowania arkusza mazowieckiego tejże serii*, w: *Sprawozdanie z działalności Komisji Atlasu Historycznego TNW 1 XI 1950 – 1 XI 1951*, mat. arch. Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN.
- Jabłonowski A., *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII. Dział II-gi: „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej*, w: *Sprawozdanie z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydział historyczno-filozoficzny*, 1904, t. 9, nr 8, s. 14–20.
- Jabłonowski A., *W sprawie atlasu historycznego Rzpltej*, „Przegląd Historyczny”, 11, 1910, 3, s. 387–389.
- Jakubowski J., *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI w., cz. 1: Część północna, skala 1:1 600 000. Objaśnienie do mapy*, Kraków 1928.
- Jakubowski J., *Powiat grodzieński w w. XVI*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 3, Kraków 1935, s. 99–114.
- Karta dawniej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według nowszych materiałów na 1:300 000*, Paryż 1859.
- Kielczewska-Zaleska M., *W sprawie Atlasu Historycznego Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 15, 1967, 2, s. 395–400.

- Konferencje sprawozdawcze Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego, „Kwartalnik Historyczny”, 60, 1953, 1, s. 316–317.
- Konopska B., *Polskie atlasy historyczne. Koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994.
- Konopska B., *Wpływ aparatu władzy w latach 1944–1989 na polskie publikacje kartograficzne do użytku powszechnego*, Warszawa 2012.
- Kötzschke R., *Die Technik der Grundkarteneinzeichnung*, Gotha 1900 (odbitka z „Deutsche Geschichtsblätter”, 1900, 5).
- Kozłowska Z., *Mapa historyczna granic politycznych i kościelnych powiatu proszowickiego. (Próba mapy rozwojowej)*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 1, Kraków 1922, s. 17–26.
- Labuda G., *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny”, 25, 1953, 1, s. 5–56.
- Lamprecht K., *Das Arbeitsgebiet geschichtlicher Forschung*, Leipzig: „Zukunft”, 27, 4 IV 1896.
- Litak S., *Atlas historyczny Polski*, „Kwartalnik Historyczny”, 82, 1975, 3, s. 644–649.
- Ładogórski T., *Odpowiedź doc. Wł. Pałuckiemu*, „Kwartalnik Historyczny”, 74, 1967, 2, s. 559–561.
- Ładogórski T., *Uwagi o nowej koncepcji Atlasu Historycznego Polski*, „Kwartalnik Historyczny”, 74, 1967, 1, s. 89–97.
- Mercier G., *The Geography of Friedrich Ratzel and Paul Vidal de la Blache. A Comparative Analysis*, „Geography Online”, 2, 2001, 1 (artykuł pierwotnie opublikowany w jęz. francuskim w: „Annales de géographie”, 583, 1995, s. 211–235).
- Mercier G., *Vidal de la Blache, Paul (1845–1918)*, w: *International Encyclopaedia of Human Geography*, t. 12, eds. R. Kitchin, N. Thrift, Oxford 2009, s. 147–150.
- Munch H., *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII–XIV wieku*, Kraków 1946 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, z. 4).
- Pałucki W., *Atlas historyczny ziem polskich drugiej połowy XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 74, 1967, 1, s. 99–110.
- Pałucki W., *Na atlasowym gościńcu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 15, 1967, 2, s. 385–393.
- Pałucki W., *O założeniach metodycznych prac nad serią wczesnodziejową Polskiego Atlasu Historycznego*, w: *Sprawozdanie z działalności Komisji Atlasu Historycznego TNW 1 XI 1950 – 1 XI 1951*, mat. arch. Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN.
- Pałucki W., *Odpowiedź prof. Tadeuszowi Ładogórskiemu*, „Kwartalnik Historyczny”, 74, 1967, 3, s. 911–913.
- [Pałucki W.] Wł.P., *Pracownia Atlasu Historycznego Polski*, „Biuletyn Instytutu Historii PAN”, 1974, 5, s. 55.
- Pałucki W., *Zakład Badań Historyczno-Geograficznych*, „Biuletyn IH PAN”, 1972–1973, 3–4, s. 71–78.
- [Pałucki W.] W.P., [Herbst S.] S.H., *Konferencja w sprawie geografii historycznej*, „Kwartalnik Historyczny”, 60, 1953, 2, s. 334–336.
- Pamiętnik Pierwszego Zjazdu Historycznego Polskiego imienia Jana Długosza, odbytego w Krakowie w czterechsetną rocznicę jego śmierci*, wyd. M. Bobrzyński, M. Sokołowski, Kraków 1881 (Scriptores Rerum Polonicarum, t. 6).
- Pański T., *Cartographic Modelling of Administrative Divisions in the „Historical Atlas of Poland”*, „Polish Cartographical Review”, 52, 2020, 1, s. 27–38.
- Partsch J., *Historische Grundkarten*, „Sleschischen Zeitung”, 6 Febr.
- Pekař J., *O t. zu mapách základních*, „Český časopis historický / The Czech Historical Review”, 6, 1900, s. 341–348.
- Rusiński W., *Osady tzw. „oleńców” w dawnym woj. poznańskim*, Kraków 1947 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, z. 5).
- Rutkowski H., *Geografia historyczna w pracach Stanisława Herbsty*, w: *Ziemia i ludzie dawnej Polski. Studia z geografii historycznej*, red. A. Galos, J. Janczak, Wrocław 1976, s. 203–204.
- Rutkowski H., *Mapy podstawowe i atlas historyczny*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 14, 1966, 4, s. 695–700.
- Rutkowski H., *Metoda regresji w geografii historycznej Polski (wybrane zagadnienia)*, „Studia Geohistorica”, 7, 2020, s. 146–162.
- Rutkowski H., *Prace nad atlasem historycznym Polski XVI wieku*, „Polish Cartographical Review. Supplement w języku polskim”, 3, 2018, 2, s. 243.
- Seeliger G., *Die historischen Grundkarten. Kritische Betrachtungen*, „Beilage zur Munchener Allgemeinen Zeitung”, 1900, 52–53.
- Seeliger G., *Probleme der historischen Kartographie und Topographie*, „Historische Vierteljahrschrift”, 1903, s. 285–292 (<https://archive.org/details/historischevier12unkngoog/page/n297/mode/2up>, dostęp: 15 września 2022).
- Semkowicz W., *Atlas historyczny Polski (Program wydawnictwa)*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 1, Kraków 1922, s. 1–16.
- Šimák V.J., *O speciálních mapách, jakožto pomůckách dějepysných*, „Český časopis historický”, 40, 1905, s. 300–312.
- Stoń M., *Atlas Fontium*, „Studia Geohistorica”, 5, 2017, s. 201.
- Stoń M., *Atlas Fontium*, „Studia Geohistorica”, 6, 2018, s. 185.
- Smolka S., *O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski*, w: *Pamiętnik Pierwszego Zjazdu Historycznego Polskiego imienia Jana Długosza, odbytego w Krakowie w czterechsetną rocznicę jego*

- śmierci, wyd. M. Bobrzyński, M. Sokołowski, Kraków 1881 (Scriptores Rerum Polonicarum, t. 6), s. 133–137 (reprint w: „Studia Geohistorica”, 1, 2013, s. 9–13).
- Sobczyński E., *W okowach nadzieckiej doktryny politycznej. Służba Topograficzna Wojska Polskiego w latach 1945–1990*, „Geodeta”, dodatek „Historia”, 5, 2010.
- Sprawozdanie roczne ze stanu działalności Towarzystwa Naukowego Warszawskiego za rok 1917*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, 10, 1917, s. 93–111.
- Sprawozdanie z 20 grudnia 1973 r. z międzyzakładowej konferencji poświęconej ocenie pracy w dn. 12.12.1973*, mat. arch. Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN.
- Sprawozdanie z czynności naukowych*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, 42, 1949, s. 40–51.
- Sprawozdanie z działalności Komisji Atlasu Historycznego Polski za okres od 1 VI 1927 do 30 XII*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 3, Kraków 1935, s. 334–343.
- Wielkopolska*, oprac. W. Pawiński, Warszawa 1883 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 1 i 2; Źródła Dziejowe, t. XII i XIII).
- Małopolska*, oprac. W. Pawiński, Warszawa 1886 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 3 i 4; Źródła Dziejowe, t. XIV i XV).
- Mazowsze*, oprac. W. Pawiński, Warszawa 1895 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 5; Źródła Dziejowe, t. XVI).
- Ziemie ruskie. Ruś Czerwona*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1902 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 7, cz. 1; Źródła Dziejowe, t. XVIII, cz. 1).
- Ziemie ruskie. Ruś Czerwona*, cz. 2, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1903 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 7, cz. 2; Źródła Dziejowe, t. XVIII, cz. 2).
- Ziemie ruskie. Wołyn i Podole*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1889 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 8; Źródła Dziejowe, t. XIX).
- Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów–Braclaw). Dział 1*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1894 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 9; Źródła Dziejowe, t. XX).
- Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów–Braclaw). Dział 2*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1894 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 10; Źródła Dziejowe, t. XXI).
- Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów–Braclaw). Dział 3*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1894 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 11; Źródła Dziejowe, t. XXII).
- Podlasie (województwo)*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1908 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 6, cz. 1; Źródła Dziejowe, t. XVII, cz. 1).
- Podlasie (województwo)*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1909 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 6, cz. 2; Źródła Dziejowe, t. XVII, cz. 2).
- Podlasie (województwo)*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1910 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 6, cz. 3; Źródła Dziejowe, t. XVII, cz. 3). ■

Historical Atlas of Poland of the Sixteenth Century. A fundamental work of Polish historical cartography

Summary

The publication of the last volume in the series of detailed maps at a scale of 1:250,000, depicting

the Polish lands in the second half of the sixteenth century with the division into provinces, prompts

a summary and evaluation of the work on the Historical Atlas of Poland. The impressive content of the published volumes of the *Historical Atlas of Poland. Detailed Maps of the 16th Century* is the subject of reflection around the thesis that this Atlas is a fundamental work of Polish historical cartography. The thesis is based on the fact that an all-encompassing work has been produced, published in print and in the form of a digital source base. The extraordinariness of the work on the Atlas consists in the fact that the substantive, editorial and technical assumptions were continued by successive generations of authors, who naturally implemented new technologies with full respect for the idea of the Atlas. The digital form of the study naturally increases

accessibility to its content, giving the application users access to the historical sources that made the basis of the maps, thus enabling them to interpret the content themselves. AtlasFontium.pl, as a WebGIS application, has a broad social impact, as it is cross-territorial and accessible without time limits. Summarising the work on the Historical Atlas of Poland to date in the context of the development of Polish historical atlases in a scientific function, a reflection arises that, just as Stanisław Smolka introduced in 1880 in Cracow a solid scientific basis to Polish historical cartography, the research team of the Department of the Historical Atlas of Poland with their work on AtlasFontium.pl has introduced historical maps into the digital paradigm. ■

Beata Konopska – dr hab. nauk o Ziemi w zakresie kartografii i dr nauk humanistycznych w zakresie historii kartografii, od 2016 r. przewodniczy Komisji Geografii Historycznej Polskiego Towarzystwa Historycznego, od 2011 r. jest wiceprzewodniczącą Zespołu Historii Kartografii przy IHN PAN. Na co dzień zatrudniona jest w Katedrze Geomatyki i Kartografii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (beata.konopska@umcs.pl)

Beata Konopska – PhD with habilitation in Earth Sciences in the field of cartography and PhD in Humanities in the field of history of cartography; since 2016, president of the Historical Geography Committee of the Polish Historical Society; since 2011, deputy-president of the History of Cartography Research Team at the Institute for the History of Science, PAS, in Warsaw; employee of the Department of Geomatics and Cartography of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin (beata.konopska@umcs.pl)